

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:1 • 2004

Historie- och minneskultur i det återförenade Tyskland

Av Johan Östling

Etienne François & Hagen Schulze (Hrsg), *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 vol, C H Beck, München 2002. 724 + 738 + 784 s.

Edgar Wolfrum, *Geschichte als Waffe. Vom Kaiserreich bis zur Wiedervereinigung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002. 176 s.

Ulrich Schlie, *Die Denkmäler der Deutschen. Die Nation erinnert sich*, C H Beck, München 2002. 206 s.

Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*, C H Beck, München 2001. 253 s.

Volkhard Knigge & Norbert Frei (Hrsg), *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, C H Beck, München 2002. 450 s.

Claudia Lenz, Jens Schmidt & Oliver von Wrochem (Hrsg), *Erinnerungskulturen im Dialog. Europäische Perspektiven auf die NS-Vergangenheit*, Unrast Verlag, Hamburg 2002. 256 s.

Konrad H Jarausch & Martin Sabrow (Hrsg), *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*, Campus, Frankfurt/Main 2002. 275 s.

Tysklands moderna historia skrevs länge som en våldets triumf över humanitet och människovärde. Den forskning som växte fram efter kriget ägnade stor möda åt att kartlägga och förstå nationalsocialismens ursprung och uppenbarelseform. När den kritiska samhällshistorien vann insteg från slutet av 1960-talet förblev den yttersta drivkraften bakom forskningen densamma: Varför kunde Hitlers nazistiska regim uppstå och etablera ett aldrig skådat terrorvälde? Hans-Ulrich Wehler talade om frågan som "en påle i köttet" för hans egen generation.

Nu, nästan 60 år efter krigsslutet, kan emellertid Tysklands moderna his-

torian inte längre enbart skrivas som en nations lidandeshistoria. Karl Dietrich Bracher, doyen inom den tyska samtidshistoriska forskningen, har framhållit att 1900-talet inte bara var de megalomaniska diktaturernas sekel, utan även en tidsålder som i möjligaste mån lyckades övervinna detta arv genom hågkomster och medveten bearbetning. I takt med att denna insikt har vuxit sig starkare har även historievetenskapen skiftat fokus. Påverkad av en bred historiografisk strömning har en tyngdpunktsförskjutning ägt rum inom forskningen: från kabinettpolitik, maktstrukturer och moderniseringsteorier till minne, identitet och historiebruk, från nazismen i sig till nazismens efterbörd. Det är forskning som kan vara fruktbar och vyvidgande, men också intetsägande och nebulös. I sina bästa stunder slår den bryggor över tid, rum och hävdvunna gränser, och som så ofta när det gäller Tyskland graviterar man obevekligt mot de mörka åren under 1930- och 1940-talen.

Det mest imponerande uttrycket för den nya genren är det monumentala trebandsverket *Deutsche Erinnerungsorte*. En förebild finns i *Les lieux de mémoire*, ett omfångsrikt verk i sju volymer som gavs ut 1984–1992 av Pierre Nora. I en lång serie essäer tecknades den franska nationens minnesgemenskap. Teoretiskt grep Nora tillbaka på sociologen Maurice Halbwachs, som under inspiration av Émile Durkheim och Henri Bergson utvecklade tankegångar om kollektiva minnen. *Les lieux de mémoire* bildade skola, och under 1990-talet utkom liknande verk i bland annat Nederländerna och Danmark.¹

Det finns emellertid inslag i det franska konceptet som gör det svårt att överföra till tyska förhållanden. Nora har i sin behandling av medeltidens Frankrike beskyllts för att hemfalla åt guldåldersmyter och pastoralromantik. Klart är att hans verk genomströmmas av en ljus och harmonisk grundton, alstrad av den stolthet och aktning som författaren känner inför den franska nationen. I Tyskland är däremot själva nationsbegreppet belastat. Av stor betydelse för den speciella tyska nationalkänslan var det senkomna riksenandet, som fick till följd att regionala traditioner kunde uppstå och utvecklas. I ljuset av erfarenheterna från andra världskriget förbleknar dock betydelsen av den nationella särvägen under 1800-talet. Nazisternas stortyska, chauvinistiska drömmar misskrediterade i grunden nationsbegreppet. Som sten på börda kom så den fyrtioåriga tudelningen under kalla kriget. "Ett spöke går runt Tyskland – nationens spöke", sammanfattar med en välkänd

1. Se exempelvis Pim den Boer & Willem Frijhoff (red), *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam 1993 och Ole Feldbæk (red), *Dansk identitetshistorie*, 4 vol, Köbenhavn 1991–1992.

travesti historikern Jürgen Danyel det tyska predikamentet. I en artikel argumenterar han för att ett tyskt verk om nationella minnesplatser måste vara kritiskt, konfliktorienterat och genomgående relatera till den besvärliga samtidshistorien.²

Författarna till *Deutsche Erinnerungsorte* är väl medvetna om det tyska särfallet. I en belysande inledning argumenterar utgivarna Etienne François och Hagen Schulze för att deras verk både tematiskt och kronologiskt måste skilja sig från den franska förlagan; så ligger exempelvis tyngdpunkten på den moderna historien, medan Nora ägnade medeltid och tidigmodern tid mer utrymme. Först som sist – författarna understryker det flera gånger – kommer emellertid Tysklands dubbla börda, arvet efter två 1900-talsdiktaturer, vilket fordrar taktfullhet och ansvar när de nationella minnesplatserna skall utforskas.

Deutsche Erinnerungsorte omfattar cirka 120 så kallade minnesplatser, var och en beskriven och analyserad i en essäistisk artikel om 15–20 sidor. Begreppet "minnesplats" (*Erinnerungsort*) definieras i anslutning till egyptologen Jan Assmann som "de fixpunkter i det förgångna som det kulturella minnet fäster vid". Minnesplatserna kan vara materiella eller immateriella, distinkta eller ambivalenta, geografiskt eller mentalt definierade, det kan röra sig om gestalter eller händelser, byggnader eller minnesmärken, institutioner eller begrepp, böcker eller konstverk – en minnesplats är en *topos* i ordets ursprungliga bemärkelse. Härvidlag ansluter man till Noras breda definition av begreppet.

Urvalet av minnesplatser vittnar om både vidsyn och originalitet. Här återfinns alla de obligatoriska komponenterna i den tyska historiska kanon, men utrymme ges även åt det anekdotiska och perifera. Nürnberg, Weimar och Heidelberg betraktas inte oväntat som tyska minnesplatser, men också Canossa, Versailles och Auschwitz. Goethe och Schiller, Napoleon och Bismarck, Nietzsche och Einstein, Marlene Dietrich och Walther Rathenau – alla vederfars de äran. Till de självskrivna minnesplatserna hör också reformationen, westfaliska freden och Hansan. Men författarna har även låtit kreativiteten blomma ut. Således får socialstaten och försäkringssystemet varsin artikel liksom Volkswagen och Bundesliga. Ett brett spektrum av företeelser och fenomen bildar med andra ord stommen. Kanske saknar man minnesplatsen Berlin, kanske saknar man en egen artikel om Hitler, den man

2. Jürgen Danyel, "Unwirtliche Gegenden und abgelegene Orte? Der Nationalsozialismus und die deutsche Teilung als Herausforderungen einer Geschichte der deutschen 'Erinnerungsorte'", *Geschichte und Gesellschaft* 1998:3.

som enligt bokens register omnämns flest gånger i de andra artiklarna.

Minnesplatserna delas upp på arton kapitel. Varje kapitel har namn efter tyska substantiv, begrepp som visserligen finns på andra språk men som i tyskan har särskilda konnotationer och som därmed svårligen kan översättas: *Reich, Bildung, Volk, Freiheit, Romantik, Heimat*. I kapitlet *Disziplin* återfinns exempelvis minnesplatserna plikt, pickelhuva, Stalingrad och Stasi. Dispositionen kan kritiseras i enskildheter, men som helhet bidrar den till att skapa en mångskiftande fresk över det tyska minneslandskapet.

De 120 artikelförfattarna har rekryterats från skilda områden. Uppburna historiker som Joachim Fest och Wolfgang J Mommsen får sällskap av etnologer, sociologer och språkvetare. I sin strävan efter pluralism har utgivarna vidare enrollerat en tredjedel av författarna utanför Tyskland. Så vitt skilda temperament och kynnen producerar inte enhetliga artiklar. Somliga problematiserar minnesplatserna på ett teoretiskt plan, andra presenterar mest anekdoter. Några närmar sig sitt ämne utifrån begrepps- eller mentalitets-historiska utgångspunkter, andra skriver traditionell personhistoria.

Det stora flertalet artiklar lever upp till de elementära krav som kan ställas: de beskriver hur minnesplatserna har uppkommit, stadfästs, förändrats och eventuellt försvunnit som nationella tyska *topoi*. Ett antal minnesplatser får nöja sig med denna sorts beskrivningar, som visserligen kan vara kunskapsdiga men som inte skiljer sig nämnvärt från bidrag man kan finna i museikataloger. Emellertid finns det artiklar som på ett föredömligt sätt lever upp till projektets målsättning och bidrar till en djupare förståelse av det egenartade tyska minneslandskapet. Det är ofta de som spårar vilka funktioner en minnesplats har haft – ideologiskt, existentiellt, moraliskt, estetiskt, religiöst. Dessa texter präglas därtill av en kritisk grundhållning, som kontinuerligt sätter det föregivet historiska i relation till en given samtid.

Exemplarisk är Eva Hahns och Hans Henning Hahns artikel om "Flucht und Vertreibung". Den tar sin utgångspunkt i den enorma exodusen vid andra världskrigets slutskede, när miljontals folktyskar ömsom fördrevs och ömsom flydde från de gamla tyska besittningarna i Östeuropa. Författarna ägnar artikeln åt fördrivningen som tysk *Erinnerungsort*, det vill säga hur hägkomsterna från åren omkring 1945 vårdades och förvandlades under efterkrigstiden. De är från första stund medvetna om – ja, det är rentav deras utgångspunkt – att de fördrivnas sak alltid har varit politiskt sprängstoff i Förbundsrepubliken, eftersom många har närt drömmar med irredentistiska implikationer om ett förlorat *Heimat* i öster. Makarna Hahn vinnlägger sig

därför om att demaskera myter. De undersöker hur en ursprungligen disparat grupp, från ostpreussiska junkrar med feodala preferenser till utblottade industriarbetare från Sudetenland, kunde sluta upp bakom ett gemensamt minne. Mycket snart uppgick de fördrivnas egna umbäranden i den kollektiva förlusten av "den tyska östern". *Die Heimatvertriebenen*, "de från hembygden fördrivna", bedrev under 1950- och 1960-talen aktiv historiepolitik, exempelvis genom att upprätta monument och ge ut egna historieböcker. Det som lyfter artikeln långt över genomsnittet är emellertid författarnas förmåga att avlyssna flera röster samtidigt. Sålunda kommer också de fördrivnas barn till tals, de som ärvde minnena, liksom den professionella historieskrivningen, som först på senare år har presterat vetenskapligt fullödiga skildringar. Berättelserna om flykt och fördrivning formas på detta sätt till ett splittrat *Erinnerungslandschaft*.

Uppslagsrik är likaså artikeln om parollen "Kinder – Küche – Kirche". I den härleder Sylvia Paetsch slagordet till det sena 1800-talet, då de tre K:na i feministiska kretsar fick symbolisera den kringskurna kvinnan, låt vara med viss ironisk distans. Begreppet tycks ha varit i svang under mellankrigstiden, men från början av 1930-talet skiftade det innebörd. Nu framställdes det av utländska betraktare som inbegreppet av den nazistiska kvinnopolitiken, en uppfattning som vann burskap internationellt under åren efter andra världskriget. I själva verket begagnade ingen tongivande nazist parollen, i första hand för att hänvisningen till kyrkan gjorde den olämplig. Visserligen befästes traditionella könsroller i flera avseenden i Tredje riket, men det faktum att andelen förvärvsarbetande kvinnor ökade under krigsåren visar att bilden inte är entydig. Under årtiondena efter fredsslutet hördes inte "Kinder – Küche – Kirche" i den allmänna debatten i vare sig Väst- eller Östtyskland. Först på senare år fick begreppet riktigt genomslag. Den nya kvinnorörelsen förvandlade parollen från en beskrivning av nuet till ett avskräckande exempel från patriarkatets guldålder, medan den konservativa motreaktionen använde det som ett korrektiv till samtidens normupplösning. I ett avslutande stycke diskuterar Paetsch riskerna med att underbygga en ideologisk argumentation med en alltför enkelspårig tolkning av det förflutna. Artikeln om de tre K:na närmar sig onekligen begreppshistorien och vidgar därmed förståelsen av minnesplatsernas karaktär och funktion.³

3. Med stöd i modern forskning har Lena Berggren nyligen diskuterat temat fascism och kvinnor, låt vara att hon skriver mer om Storbritannien än om Tyskland. Se Lena Berggren, "Fascismen och kvinnorna – misogynt förtryck eller kvinnlighetens förverkligande?", *Historisk tidskrift* 2003:4, s 583–591.

Vissa artiklar skulle i gengäld inte ha gått i tryck. Bidraget om de tyska folklivsmuseerna har mer gemensamt med nattstånden folkloristik än med akademisk spjutspetsforskning. En saklig men enahanda skildring av etnologins framväxt i Tyskland följs överhuvud inte upp av resonemang om *Völk-erkundemuseum* som minnesplats. Samma sak kan sägas om artiklarna om Stalingrad och bröderna Humboldt, vilka till stil och intellektuell skärpa snarast hör hemma i *Reader's Digest*.

Det stora flertalet av artiklarna i *Deutsche Erinnerungsorte* är läsvärda och lärorika. Betraktad som helhet finns det emellertid anledning att ta upp några inslag till diskussion. Redaktörerna lyckas tack vare sin sinnrika kapitelindelning bringa ordning i det stora materialet. Däremot återknyter inte artikelförfattarna i tillräcklig utsträckning till de viktiga resonemang av teoretisk art som förs i inledningskapitlet, såsom om de tyska minnesplatsernas beskaffenhet och särart. Varje kapitel inleds visserligen med en kort introduktion, men den hade redaktörerna bättre kunnat nyttja för att höja artiklarna till en principiell nivå. Ett impressionistiskt intryck dröjer sig kvar.

Andra funderingar är intimt sammanflätade med den komplexa tyska nationella identiteten. Det råder ingen tvekan om att många av de upptagna minnesplatserna står i ett spänningsfyllt förhållande till nationalsocialismen, dels därför att ett äldre historiskt arv fylldes med nytt innehåll till följd av nazisternas våldsregemente, dels därför att flera minnesplatser direkt härstammar från Tredje riket. Referenser till de mörka åren förekommer förvisso ymnigt, men ofta saknas elaborerade resonemang om de metamorfoser som traditionstunga tyska minnesplatser genomgick under Hitlertiden.

En vidare reflektion rör det delade Tysklands historia, närmare bestämt hur och i vilken mån erfarenheterna från det forna Östtyskland inkorporeras i den återförenade nationens minneskultur. Generellt kan man konstatera att de specifikt östtyska minnesplatserna är sällsynta. Det skall ställas mot ursprungligen västtyska *topoi*, som i dag har självklar hemortsrätt i den nya Förbundsrepubliken. Det är problematiskt att den kommunistiska kvarlåtenskapen, både som västtysk motpol och östtysk realitet från kalla kriget, aldrig inlemmas. Värre är emellertid att den tyska delningen framstår som ett slags hiatus i det kollektiva minnets avlagringar, en epok som få till fullo förmår inkludera i nationens historia. Erfarenheterna från den östtyska diktaturen stummar eller reduceras till *Ostalgie*. För den som menar att historiska minnen är betydelsefulla – det finns få i Tyskland som förnekar det – är det en oroväckande tendens.

Trebandsverket *Deutsche Erinnerungsorte* är tvivelsutan ett verk av bestående värde. Tack vare den originella och uppslagsrika ansatsen återspeglas den tyska nationens mångfasetterade anlete. Författarna visar hur den post-nationalistiska nationens historia kan skrivas.

Andra historiker har nalkats den problematiska tyska historien utifrån andra utgångspunkter. Edgar Wolfrum tecknar i *Geschichte als Waffe* historiepolitikens historia från kejsarrike till återförening. I hans levande och initierade skildring definieras inte historiepolitik, men hans bok blir en berättelse om bruket och användningen av historia i det moderna Tyskland. De händelser och strömningar som passerar revy är ofta välbekanta, men i det ovanliga perspektivet framstår de ändå i en ny dager. Kejsartidens uppdrivna modernisering framkallade en klyvnad i förhållandet till det förflutna, som i den polariserade Weimarrepubliken förvandlade historien till en veritabel valplats. Nazisternas aktiva historiepolitik hade som mål att på samma gång visa att nationalsocialismen stod för något helt nytt i världshistorien och hade djupa rötter i tysk tradition. Efter andra världskriget sökte såväl Öst- som Västtyskland politisk legitimitet i tolkningar av det förflutna, exempelvis i form av symbolmättade historiska jubileer. I sin skildring av interaktionen mellan de två tyska staterna under 1960- och 1970-talen kommer Wolfrum helt till sin rätt, när han åskådliggör de historiepolitiska manifestationernas funktion och betydelse. *Geschichte als Waffe* är en utmärkt introduktion till ämnet.

Mindre imponerande är *Die Nation erinnert sich*. Ulrich Schlie föresätter sig här att skriva de tyska minnesmärkenas historia. Tanken är naturligtvis god, då monument och minnesstoder kan säga nog så mycket om en nations självbild och historiesyn. Beklagligtvis brister Schlie i stringens och exkurserna blir både långa och ovidkommande; som en bredare introduktion fungerar den således inte alls som Wolfrums verk. Hans översikts förtjänster finns främst i skildringen av kejsartidens monument, medan efterkrigstiden behandlas styvmoderligt. Bildmaterialet höjer värdet på en bok som man annars både kan ha och mista.

Tyskarnas smärtsamma bearbetning av nationalsocialismen har på senare år blivit ett eget forskningsområde. I likhet med all annan litteratur om modern tysk historia krävs det stor sakkunskap för att skilja det umbärliga från det oundärliga, epigonerna från mästarna.

För den som vill orientera sig i ämnet kan Peter Reichels *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland* därför anbefallas. Boken handlar om det som författaren kallar "nationalsocialismens andra historia", den som tog vid efter

kapitulatonen i maj 1945 och som utgörs av en intill denna dag konfliktfylld historia om bearbetning och uppgörelse, skuld och förträngning, minne och glömska. Reichel uppehåller sig i allt väsentligt vid de politiska och juridiska processerna som följde på krigets chockverkan. Mycket utrymme ges åt rättegångar och restitutionsärenden, medan frågor om minne och identitet är mer perifera. Som bakgrundsteckning till det fält som avhandlas i denna recension är den dock användbar.

Reichels bok är i hög grad en produkt av äldre forskning, sprungen ur en politisk-historisk tradition. Tre nya antologier, alla med inriktning mot historiskt minne i nazismens skugga, närmar sig frågorna från andra håll. I blickfånget står identitet, kultur och historiebruk.

I inledningen till *Verbrechen erinnern* förklarar redaktörerna Volkhard Knigge och Norbert Frei att antologin växte fram ur ett behov av att koordinera forskningen om kollektiva historiska minnen av andra världskriget. Boken inleds med en personlig betraktelse av skriftställaren Ivan Ivanji och en kort, principiellt hållen text av Reinhart Koselleck. Därefter följer fem tematiska block, som på olika sätt belyser efterverkningarna av "ett våldets århundrade" i Europa och annorstädes. Den internationella utblicken hör till bokens stora förtjänster, även om jag saknar regelrätta komparationer; nu stannar det vid lösryckta redogörelser av skilda länder som sällan relateras till varandra. Ett flertal bidragslämnare fäster därutöver blicken på särskilda företeelser i den tyska minneskulturen: historievetenskapen, arkitekturen, filmen, minnesmärkena. Allt som allt kan man säga att texterna är upplysande men inte alltid nydanande.

Undantaget är kulturredaktören Franziska Augsteins skarpsinniga reflektioner över det tyska minneslandskapet efter återföreningen. Hennes iakttagelser av förändringen sedan 1990 är tänkvärda. Å ena sidan har den nya Förbundsrepubliken på ett praktiskt-politiskt plan genomgått en normalisering som har möjliggjort för den nya generationen politiker att bedriva aktiv tysk utrikespolitik utan samvetsqual. Å andra sidan har de östtyska minnena blandats med minnena från nazismen. Båda diktaturena framstår som övervunna relikter, och som sådana betraktade träder det nya Tyskland fram som en sannskyldig segrare. Augstein reser emellertid ett varningens finger genom att citera historikern Heinrich August Winkler, som hävdar att den uteblivna konfrontationen med den östtyska historien förr eller senare kommer att framtinga ett nytt 1968 – denna gång från höger.

I *Erinnerungskulturen im Dialog* vidgas synfältet än mer än i det före-

gående, så mycket att det är svårt att finna en gemensam nämnare för bokens många artiklar. Sålunda samsas bidrag om nationella myter om andra världskriget med bidrag om högerextremism i Sachsen-Anhalt och genusperspektiv i skolans historieundervisning. En välvillig läsning kan kanske föra tillbaka artiklarna till begreppet *Erinnerungskultur*, men det framträder här i en sådan konturlös form att man kan ifrågasätta nyttan av det. Därtill är texterna alltför korta och skissartade för att någon skall kunna gå på djupet. Intressant att notera är däremot att ämnet nu sysselsätter långt fler än bara historiker, till exempel pedagoger, lingvister och statsvetare. Antologin blir därmed på sin höjd en provkarta på olika former av minneskultur.

Av större värde är tveklöst *Verletztes Gedächtnis*. Antologin är resultatet av en vetenskaplig konferens, och de tio artiklarna håller genomgående hög kvalitet. En gemensam utgångspunkt är det spänningsfyllda förhållandet mellan offentlig minneskultur och samtidshistorisk forskning, där den vetenskapliga analysen framställs som ett slags kritisk motpol till den så kallade minnesindustrin. Flera författare vidgår att så kan vara fallet, men påtalar i samma stund risken med att ensidigt förlita sig på akademisk historievetenskap. Texterna rör sig vid forskningsfronten och är stundom teoretiskt elaborerade, utan att fördensull fjärma sig från empirin.

Särskilt insiktsfull är Axel Schildts avslutande artikel. Han hittar en ingång till ämnet genom att urskilja fem berättelser om Förbundsrepubliken, vilka alla har uppstått i spänningsfältet mellan vetenskaplig utforskning och kollektiva hågkomster. En stark och övertygade berättelse är den om den västtyska framgången, en fredlig, demokratisk och välståndsmässig *success story* som fick sin slutgiltiga bekräftelse genom Östtysklands kollaps. I opposition mot detta står en motberättelse, traderad av bland annat sextioåttarörelsen, som förfäktar tesen om restaurationen, det vill säga föreställningen om att Västtyskland inorporerade konservativa ideal från äldre tyska statsbildningar. Moderniseringsberättelsen – tanken på att krigets förstörelse kunde övervinnas tack vare snabbt uppdriven modernisering – är kanske för teknisk för att det stora flertalet skall omfatta den, men är samtidigt så allmänt formulerad att den är svår att motsäga. I en fjärde berättelse framträder Förbundsrepubliken som en *Belastungsgeschichte*, en historia om hur den materiellt och moraliskt sargade staten försökte kasta av sig det förflutnas ok, inte sällan genom att dagtinga med högt skattade principer. Slutligen återges berättelsen om Tysklands flykt västerut, om hur Förbundsrepubliken överlevde genom att ingå i en atlantisk gemenskap.

I sitt första tal i den västtyska förbundsdagen i september 1949 varnade förbundspresidenten Theodor Heuss för att somliga alltför snabbt ville glömma nazisternas illgärningar. Femtio år senare finns det snarare anledning att varna för ett övermått av minnen. En viktig uppgift för framtida historisk forskning blir därför att fortsätta att kritiskt analysera historie- och minneskulturen i det återförenade Tyskland.